

УДК 343.97:343.62-053.2:04

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2021.5.8>

Сахарова Катерина Олександрівна,
доктор філософії, магістр психології,
старший викладач кафедри психології
Дніпровського гуманітарного університету
ORCID ID: 0000-0002-3838-5730

Липовська Наталія Анатоліївна,
доктор наук з державного управління, професор,
професор кафедри державного управління і місцевого самоврядування
НТУ «Дніпровська політехніка»
ORCID ID: 0000-0002-9288-4733

РЕАДАПТАЦІЯ ДІТЕЙ, ЩО ОПИНИЛИСЯ У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ

READAPTATION OF CHILDREN FOUND IN DIFFICULT CIRCUMSTANCES

У статті розглянуто підходи до організації роботи спеціальних соціально-педагогічних установ, що працюють із неповнолітніми, що опинилися у складних життєвих обставинах. На думку авторів, для ефективної роботи з реабілітації дітей необхідно виявити психологічні особливості, що призводять до порушення їхньої соціальної адаптації, на основі отриманих знань організувати роботу щодо соціальної реабілітації підлітків, які опинилися у складних життєвих обставинах.

Розглянуто теоретичні підходи до інтерпретації соціальної адаптації: психоаналітичний, біхевіористський, гуманістичний, когнітивний.

Соціально-психологічна адаптація інтерпретується авторами як один із видів соціальної адаптації, така взаємодія особистості і соціального середовища, яка приводить до оптимального співвідношення цілей і цінностей особистості та групи. Розглядається реадaptaція як різновид соціально-психологічної адаптації особистості, яка інтерпретується авторами як комплекс заходів, спрямований на пристосування на тому чи іншому рівні до умов зовнішнього середовища.

Обґрунтовано, що система комплексної допомоги дитині у складних життєвих обставинах повинна вибудовуватися як доповнюючий ланцюжок від екстреної соціальної допомоги, педагогічної підтримки і супроводу на рівні масової освітньої установи, спеціалізованої допомоги та консультування у профільних центрах.

Проведене дослідження дозволило визначити тенденції до подальшого теоретичного вивчення соціальної реадaptaції, а також до практичного застосування отриманих результатів.

Ключові слова: дитина, адаптація, реадaptaція, соціальна робота, психологічний супровід.

The article considers the approaches to the organization of work of special social and pedagogical institutions working with minors who find themselves in difficult life circumstances. According to the authors, for effective work on rehabilitation of children it is necessary to identify psychological features that lead to a violation of their social adaptation and on the basis of the acquired knowledge to organize work on social rehabilitation of adolescents in difficult life circumstances.

Theoretical approaches to the interpretation of social adaptation, in particular, psychoanalytic, behavioral, humanistic, cognitive, are considered.

Socio-psychological adaptation is interpreted by the authors as one of the types of social adaptation, the interaction of the individual and the social environment, which leads to the optimal ratio of goals and values of the individual and the group. Readaptation is considered as a kind of socio-psychological adaptation of the individual, which is interpreted by the authors as a set of measures aimed at adapting at one level or another to environmental conditions.

It is substantiated that the system of comprehensive assistance to a child in difficult life circumstances should be built as a complementary chain of emergency social assistance, pedagogical support and accompaniment at the level of mass educational institution, specialized assistance and counseling in specialized centers.

The study allowed us to identify trends for further theoretical study of social readaptation, as well as for the practical application of the results.

Key words: child, adaptation, readaptation, social work, psychological support.

Актуальність дослідження. Глобальні перетворення в Україні призвели до серйозного загострення соціально-економічних проблем, до посилення соціальної диференціації, ізоляції, виключення (ексклюзії) або обмеження доступу соціально незахищених груп населення до повноправної участі в реальному суспільному житті. Серед тривожних симптомів ускладненої соціальної ситуації життя, передусім у дитячій спільноті, виступають зростаючі масштаби асоціальної поведінки серед дітей, серйозне збільшення кількості дітей, які проживають у важких життєвих ситуаціях.

Складна, комплексна проблема надання допомоги дітям і підліткам із труднощами розвитку має міждисциплінарний характер і на практиці вимагає міжвідомчого підходу.

Проблема надання допомоги дітям, які перебувають у складних життєвих обставинах, сьогодні мало вивчена, що вимагає підвищення кваліфікації психологів, розроблення спеціальних психологічних методів і технологій, обґрунтування побудови реабілітаційних та психокорекційних програм. Особливо гостро стоїть проблема надання допомоги дітям молодшого шкільного віку.

Питання соціальної реадaptaції дітей як обов'язкову умову забезпечення їхнього сталого розвитку розглядають у психології протягом десятиліть. Актуальною є одна з найважливіших проблем психологічної науки – розвиток у дітей здатності адаптуватися до умов соціального середовища (Л.С. Виготський, А.В. Петровський, Л.І. Божович, І.С. Кон, С.Л. Рубінштейн, Д.Б. Ельконін, Е. Еріксон, М. Кле, Ш. Бюлер та інші).

Аналіз стану проблеми свідчить про те, що, незважаючи на певний рівень її теоретичної і практичної розробленості, зберігає свою актуальність питання про проведення системних досліджень соціально-психологічних якостей дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах. У сучасній соціальній психології відсутній єдиний дослідницький підхід до трактування поняття «реадaptaція». Не встановлені механізми співвідношення реадaptaції дітей із формуванням їхніх соціально-психологічних якостей. Набуває значущості проблема визначення технологій, які сприяють формуванню соціально-психологічних якостей дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах, а також оцінки їхньої ефективності.

Отже, теоретична і практична значущість і мала розробленість проблеми дозволяють констатувати її високу актуальність.

Мета – дослідження можливостей психологічного супроводу і допомоги дітям, які опини-

лися у складних життєвих обставинах, для їх реадaptaції.

Виклад основного матеріалу. У сучасній науці та практиці поняття адаптації займає ключові позиції під час розроблення методів допомоги дітям, які опинилися у важких життєвих обставинах. Однією з актуальних проблем є реадaptaція дітей, які потребують допомоги.

Теорія психологічної адаптації розвивається в контексті різних психологічних підходів і напрямів. Дослідження адаптації мають тривалу історію і ведуть свій початок із природничих наук: біології, фізіології, медицини. Пізніше поняття адаптації було перенесено в соціологію і психологію.

Поняття «адаптація», або «приспосовання», має багато інтерпретацій і вживається в різних сферах. Термін «адаптація» (лат. *adaptation* – приспосовання) уперше був уведений Х. Аубертом (1865 р.) і став уживатися в медичній та психологічній літературі, де він означав зміну чутливості аналізаторів під впливом приспосовання органів почуттів до діючих подразників [1].

Ми будемо спиратися на зведене визначення, дане у психологічному словнику: «Соціальна адаптація – це:

- постійний процес активного приспосовання індивіда до умов нового соціального середовища;
- результат цього процесу» [2, с. 11].

Співвідношення цих двох компонентів, що визначає характер поведінки, залежить від цілей і ціннісних орієнтацій людини, можливості їх досягнення в соціальному середовищі. Незважаючи на безперервний характер процесу соціальної адаптації, його зазвичай пов'язують із періодами кардинальної зміни діяльності індивіда і його соціального оточення. Виділяють два основні типи адаптаційного процесу, які формуються залежно від структури потреб і мотивів індивіда: 1) тип, що характеризується переважанням активного впливу на соціальне середовище; 2) тип, який визначається пасивним, конформним прийняттям цілей і ціннісних орієнтацій групи.

Розглянемо уявлення про соціальну адаптацію в різних психологічних школах.

У психоаналітичному напрямі основи теорії адаптації заклав З. Фрейд. Процес адаптації у психоаналітичній концепції можна представити у вигляді узагальненої формули: «конфлікт – тривога – захисні реакції». Соціальна адаптація особистості визначається витісненням потягу і переключенням на санкціоновані суспільством об'єкти (З. Фрейд), а також як результат прагнення особистості компенсувати і сверхкомпенсувати свою неповноцінність (А. Адлер).

Гуманістичне спрямування досліджень соціальної адаптації критикує розуміння адаптації тільки в межах гомеостатичної моделі та висуває положення про оптимальну взаємодію особистості та середовища. Основним критерієм адаптованості виступає ступінь інтеграції особистості та середовища. Мета адаптації – досягнення позитивного духовного здоров'я та відповідності цінностей особистості цінностям соціуму. Процес адаптації можна описати формулою: «конфлікт – фрустрація – акт пристосування».

В основі концепцій цього напрямку лежить поняття здорової особистості, яка самоактуалізується та прагне досягнення життєвих цілей, розвиває і використовує свій творчий потенціал.

У межах цього напрямку вводиться поняття адаптованості як результату процесу адаптації. Виділяють два рівні адаптованості: адаптацію і дезадаптацію. Адаптація настає в разі досягнення оптимальної взаємодії між особистістю і середовищем у результаті конструктивної поведінки. У разі відсутності оптимальної взаємодії особистості та середовища через домінування неконструктивних реакцій або неспроможності конструктивних підходів настає дезадаптація.

Важливий внесок у вивчення проблеми соціальної адаптації був зроблений Ж. Піаже. Він охарактеризував адаптацію як «те, що забезпечує рівновагу між впливом організму на середовище та зворотним впливом середовища» [3, с. 60].

Процес адаптації в когнітивній психології особистості можна представити формулою: «конфлікт – загроза – реакція пристосування» [2, с. 13]. У процесі інформаційної взаємодії із середовищем особистість стикається з інформацією, яка суперечить її настановам, і виникає когнітивний дисонанс, водночас переживається стан дискомфорту, загрози. Цей стан стимулює особистість на пошук шляхів зняття або зменшення когнітивного дисонансу. У цьому разі людиною робляться спроби спростувати інформацію, що надійшла, може йти зміна власних настанов, зміна картини світу, а також пошук додаткової інформації з метою встановлення узгодженості між колишніми уявленнями й інформацією, яка їх спростовує.

У зарубіжній психології проблема адаптації розробляється в межах біхевіористичного підходу. Адаптація розглядається передусім як результат навчання. Навчання може здійснюватися на різних рівнях залежно від того, який його нервовий механізм і наскільки важливі або складні ті структури, які в ньому беруть участь [4, с. 302].

Біхевіористи визнають адаптивний характер модифікації поведінки через навчання і живлять

термін «соціальна адаптація» на позначення процесу, за допомогою якого індивід або група досягає стану соціальної рівноваги. Але визначення має якийсь біологічний контекст і переважно акумулює увагу на адаптації груп, а не індивіда.

Значного поширення в зарубіжній психології набуло необіхевіористське визначення адаптації, яке використовується, наприклад, у роботах Г. Айзенка та його послідовників [5, с. 43–45]. Адаптацію вони визначають так: 1) як стан, у якому потреби індивіда, з одного боку, і вимоги – з іншого, цілковито задоволені. Це стан гармонії між індивідом і природою або соціальним середовищем; 2) як процес, за допомогою якого цей гармонійний стан досягається.

Важливим аспектом соціальної адаптації є прийняття індивідом соціальних ролей. Цим зумовлено віднесення соціальної адаптації до одного з основних соціально-психологічних механізмів соціалізації особистості. Ефективність соціальної адаптації значною мірою залежить від того, наскільки адекватно індивід сприймає себе і свої соціальні зв'язки [2, с. 11].

Показники успішної соціально-психологічної адаптації – високий соціальний статус індивіда в даному середовищі, а також його психологічна задоволеність цим середовищем загалом і його найбільш важливими для нього елементами. Показниками низької соціально-психологічної адаптації є переміщення індивіда в інше соціальне середовище, аномія і поведінка, що відхиляється. Успішність адаптації залежить від характеристик середовища й індивіда. Чим складніше нове середовище (наприклад, більше соціальних зв'язків, складніше спільна діяльність, вище соціальна неоднорідність), чим більше відбувається в ньому змін, тим важче для індивіда соціально-психологічна адаптація.

Нормальна соціально-психологічна адаптація особистості, у свою чергу, буває двох видів: захисна адаптація – це ті дії особистості, які здійснюються за допомогою захисних механізмів (агресія, формування зворотної реакції тощо), якщо ці механізми не стали патологічними [6, с. 143].

Один із видів соціально-психічної адаптації – девіантна адаптація. Девіантними, або такими, що відхиляються, неконформістськими, можна назвати ті процеси соціальної адаптації особистості, які забезпечують задоволення потреб особистості в даній групі або соціальному середовищі, тоді як очікування інших учасників соціального процесу не виправдовуються такою поведінкою.

Девіантна адаптація умовно може бути поділена на два основні підвиди: неконформістську адаптацію і новаторську (інновативна, творча) адаптацію [6, с. 147].

Неконформістська адаптація – такий процес соціально-психологічної адаптації особистості, завдяки якому вона долає групову проблемну ситуацію незвичайними для членів цієї групи способами і шляхами, через це виявляється в конфліктних відносинах із нормами групи та їх носіями. Відповідно, в особистості виникають нові проблемні ситуації, які вимагають нових адаптивних механізмів і тактик поведінки.

Патологічна адаптація – це такий соціально-психологічний процес (активність особистості в соціальних ситуаціях), який повністю або частково здійснюється за допомогою патологічних механізмів і форм поведінки і призводить до утворення патологічних комплексів характеру, що входять до складу невротичних і психотичних синдромів [6, с. 149–150].

У процесі патологічної адаптації використовуються такі захисні механізми, які виносять поведінку особистості за межі нормальної адаптації, стають неадекватною відповіддю на проблемні ситуації, що виникають.

Зовнішню і внутрішню адаптацію доповнює реадаптація, яку розглядають як різновид соціально-психологічної адаптації особистості. Її суть полягає в такому: якщо адаптована в даному соціальному середовищі (у груповій ситуації) людина опиняється в новій групі, у якій переважають інші цінності, норми і звичні форми поведінки, де провідна діяльність теж інша, то перед нею постає завдання реадаптації. Адаптація в новому середовищі супроводжується переглядом і частковою або цілковитою відмовою також від деяких адаптивних механізмів, їх комплексів і стратегій [6, с. 137].

Рееадаптація – комплекс заходів, спрямований на пристосування на тому чи іншому рівні до умов зовнішнього середовища. Рееадаптація, на думку багатьох учених, є етапом реабілітації, на якому переважають психосоціальні методи впливу, стимуляції соціальної активності. Ми вживаємо це поняття на позначення процесу активного пристосування дитини, яка опинилась у складних життєвих обставинах, до змінених умов середовища.

Система комплексної допомоги дитині у складних життєвих обставинах повинна вибудовуватися як доповнюючий ланцюжок від екстреної соціальної допомоги, педагогічної підтримки і супроводу на рівні масової освітньої установи, спеціалізо-

ваної допомоги та консультування у профільних центрах.

Діти, що перебувають у складних життєвих обставинах, мають право на особливу турботу і захист із боку органів державної влади та місцевого самоврядування.

Захист прав дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, здійснюється органами державної влади та місцевого самоврядування згідно із законодавством України. Такий захист має забезпечувати гідне життя і розвиток дітей, їхню участь у суспільному житті. Держава гарантує соціальний захист прав дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах.

З метою захисту прав дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, створюються відповідні соціальні служби для дітей, які за дорученням компетентного органу виконавчої влади, органу місцевого самоврядування або на підставі рішення суду відповідно до державних мінімальних соціальних стандартів основних показників якості життя дітей розробляють індивідуальну програму реабілітації дитини. Зазначена програма містить оцінку (експертизу) стану дитини, зокрема і проведену установами охорони здоров'я оцінку стану здоров'я дитини, психологічні й інші антикризові заходи, а також довгострокові заходи із соціальної реабілітації дитини, які здійснюються соціальною службою самостійно або спільно із закладами освіти й охорони здоров'я, іншими установами.

Обов'язковими є забезпечення пріоритету особистого і соціального благополуччя дитини, забезпечення спеціалізації правозастосовних процедур (дій) з її участю або в її інтересах, урахування особливостей віку і соціального стану дитини.

Відповідно до встановлених повноважень органи виконавчої влади здійснюють діяльність за такими напрямками:

- забезпечення реалізації цільових програм, регіональних програм, місцевих програм захисту прав і законних інтересів дітей, підтримки дитинства;
- участь у формуванні соціальної інфраструктури для дітей;
- визначення порядку інформування та проведення консультацій, здійснення заходів щодо захисту прав і законних інтересів дитини;
- повне, часткове фінансування проєктів, програм захисту прав і законних інтересів дітей, підтримки дитинства, зокрема й на конкурсній основі і (або) на умовах державного замовлення;
- забезпечення підготовки відповідних кіно-, радіо-, теле- і відеопрограм для дітей;

- підготовка державної доповіді про становище дітей та захистіхних прав, інших інформаційних і аналітичних матеріалів;

- інші напрями координації діяльності в цій галузі.

Система соціально-педагогічної підтримки дитинства передбачає створення спеціальних соціально-педагогічних установ для дітей, які залишилися без піклування батьків.

Потреба в таких установах зумовлена тим, що з'явилися численні категорії дітей «групи ризику», проблеми яких не вирішують типові освітні установи: діти, що залишилися без піклування батьків; діти, які не мають житла і прописки; діти-біженці; діти з неблагополучних сімей, які відчувають різного виду насильство; діти, що перебувають у кризовій ситуації в сім'ї або суспільстві тощо. Це діти, права яких порушені, і передусім право на рівень життя, необхідний для їхнього повноцінного розвитку. Тому інноваційні соціально-педагогічні установи покликані захистити це невід'ємне право дитини, оперативно надаючи їй необхідну допомогу та підтримку, надаючи можливість тимчасового проживання, забезпечуючи їжею й одягом, медичною допомогою.

Відповідно до своєї фундаментальній та спеціальній підготовці педагог-психолог у соціально-реабілітаційних центрах може виконувати такі види професійної діяльності: консультативну, розвиваючу, діагностичну, експертну, профілактичну й організаційно-методичну.

Робота психологічної служби в системі соціального захисту здійснюється за такими напрямками:

- психолого-педагогічне обстеження дітей із метою організації корекційно-розвиваючої роботи у психотерапевтичному середовищі;

- розроблення і реалізація реабілітаційних підпрограм за психологічним та соціальним блоками;

- виявлення резервних можливостей дитини;

- розроблення рекомендацій учителям, педагогам для забезпечення диференційованого підходу у процесі навчання і виховання;

- допомога у виборі оптимальної для розвитку дитини навчальної програми;

- надання можливостей для вироблення трудових навичок, розвитку музичних і художніх здібностей, формування мотивації до ведення здорового способу життя;

- профілактика фізичних, інтелектуальних і емоційних перевантажень і зривів вихованців і співробітників, оптимізація мікроклімату між дорослими і дітьми;

- організація взаємодії між педагогічним складом та фахівцями відділення, які беруть участь у реабілітаційному процесі;

- супровід сімейних виховних груп;

- надання психологічної та педагогічної допомоги сім'ям у процесі інтеріоризації дітей;

- відновлення виховного потенціалу біологічної сім'ї;

- сприяння у відновленні родинних зв'язків з біологічною родиною, рідними і близькими неповнолітнього.

Висновки. Отже, система соціального захисту здійснює підтримку дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах. Одним із типів установ, що здійснюють ці функції, є центри соціальних служб для дітей, де їм надають і психологічну допомогу. Педагог-психолог проводить психологічний аналіз соціального статусу дітей, виявляє основні проблеми і визначає причини їх виникнення, шляхи і засоби їх вирішення; сприяє особистісному й інтелектуальному розвитку дітей на різних вікових етапах; сприяє формуванню у вихованців здатності до самовизначення і саморозвитку; сприяє колективу в гармонізації соціально-психологічного клімату в установі, де працює; забезпечує профілактику і подолання відхилень у соціальному і психологічному здоров'ї, а також сприяє розвитку вихованців.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Безпалько О.В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі : навчальний посібник. Київ, 2009. 208 с.
2. Психология. Словарь / под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевича. Москва : Политиздат, 1990. 494 с.
3. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. Москва : Международная педагогическая академия, 1994. 680 с.
4. Годфруа Ж. Что такое психология : в 2-х т. Москва : Мир, 1992. Т. 1. 496 с.
5. Философские проблемы теории адаптации / под ред. Г.И. Царегородцева. Москва : Мысль, 1975. 231 с.
6. Наенко Н.И. Психологическая напряженность. Москва : Изд-во МГУ, 1976. 112 с.